

* मराठी विभाग प्रमुख, एस. जी. कला, विज्ञान व जी. पी. वाणिज्य महाविद्यालय, शिवळे, ता. मुरबाड, जि. ठाणे

प्रास्ताविक:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या धर्मातराला २०५६ साली १०० वर्षे पूर्ण होणार आहे त्यानिमित्ताने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गोंडवन विद्यापीठ, चंद्रपूर व शिक्षक संघ आयोजित आंतरराष्ट्रीय परिषद संपन्न होत आहे. त्यामध्ये आंबेडकर यांचे सामाजिक, राजकीय व शैक्षणिक कार्य व त्यांचे तत्वज्ञान यावर विचार मंथन होणार आहे. माझ्या निबंधात आंबेडकरांच्या उच्च शैक्षणिक कार्याचा व त्यांचा विचारांचा ऊहापोह करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

आंबेडकरांनी आपला दलित व बहुजन समाज सुधारण्यासाठी तत्कालिन समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले, त्यांनी चांगले शिकावे, शिक्षण घ्यावे म्हणून “शिका संघटित व्हा व संघर्ष करा” असा नारा त्यांनी दिला. त्याला प्रतिसाद म्हणून पहिल्या पिढीतील अनेक दलित तरुण शिकून सवरून नोकरीत स्थिरस्थावर झाले. काही प्रख्यात साहित्यिक झाले, तर काही नोकरीत उच्च पदावर गेले. आंबेडकर केवळ ‘शिका’ असा नारा देऊन थांबले नाही, तर १९४५ साली ‘पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची’ स्थापना करून औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालय व मुंबई येथे सिध्दार्थ महाविद्यालय सुरु केले. गरीब व दलित मुलांसाठी त्यांनी वसतिगृहाची स्थापना केली. ‘शहराकडे चला’ असे आपल्या दलित बांधवांना आवाहन करून हजारो लाखो तरुणांना प्रेरित करून शिक्षण घेण्यास भाग पाडले. त्यांचे शैक्षणिक कार्य व तत्वज्ञान, त्यांचे उच्च शिक्षणाचे पुढील स्वप्न या संदर्भातील उच्च शिक्षण विषयक विचारांचा येथे परामर्श घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

Copyright © 2022 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

आंबेडकर हे स्वतः उच्चविद्याविभूषित होते. तसेच ते भौतिकवादी व ऐहिक जीवनाचा पुरस्कार करणारे होते. बौद्ध धर्माचा स्वीकार करून खऱ्या अर्थाने दलित समाजाला शिक्षणाच्या माध्यमातून पुढे नेण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी त्यांनी प्रथम दलित समाजाला जागृत केले. व गावातील हलकी कामे करण्यास परावृत्त केले. ‘उच्च शिक्षण घ्या व चांगले राहणीमान ठेवा’ असा मुलगामी विचार त्यांनी मांडला. आपल्या वंचित समाजाचे प्रबोधन व्हावे म्हणून त्यांनी १९२० ला ‘मुकनायक’ हे वृत्तपत्र सुरु केले. ते त्यांच्या महानिर्वाणापर्यंत म्हणजे १९५६ पर्यंत चालू होते. परिणामी दलित समाज शिकला, नोकरी

मिळवली व ाहरात स्थायिक झाला. आंबेडकरांच्या दृष्टीने हे फार मोठे यश होते, म्हणून दलित जनता त्यांना आपल्या 'रथाचे सारथी' म्हणतात. समाजाला सूर्यप्रकाश देणारा, तळपणारा सूर्य वाटतो. दलित जनतेने त्यांना आपले स्फूर्तिस्थान ठरविले.

१९६० नंतर आलेल्या दलित साहित्याच्या प्रवाहात सर्वात जास्त कविता आंबेडकरांच्या जीवनावर व तत्वज्ञानावर होत्या. कथा,

कांदबरी, आत्मकथन यांमध्येही आंबेडकरांचे तत्वज्ञान अवतरले होते. किंबहुना आंबेडकर भारतात ज्या ज्या ठिकाणी गेले, अनेक भाषणे केले, आंदोलन व सत्याग्रह केला, ती ती ठिकाणे दलित समाजाचे आजही पवित्र भूमी मानली जाते. त्यांच्या प्रतिमानसी मनोभावे पुजा केली जाते. आंबेडकरांचे हे शैक्षणिक विचार व तत्वज्ञान यांचा अंगीकार करून आंबेडकरांचे अनुयायी त्यांचे कार्य समर्थपणे पुढे चालवत आहेत.

आंबेडकरांचे प्रमुख शैक्षणिक कार्य:

- १) आंबेडकरांनी १९४५ ला 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी'ची स्थापना करून वंचित व दलित बहुजन समाजाला प्राधान्याने शिक्षण देण्याचे काम केले.
- २) आंबेडकरांच्या शिक्षणविषयक विचारांची कास धरून दलित तरुण शिकला, त्याला आत्मभान आले व त्याची अस्मिता जागृत झाली.
- ३) उच्च शिक्षणामुळे दलित तरुणांचे वाचन, चिंतन व मनन वाढले. त्यांच्या ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावत गेल्या. या प्रयत्नांतून 'दलित लेखक संघा'ची स्थापना झाली.
- ४) १९५० ला औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालय सुरु झाले त्यातून हजारो तरुण उच्च शिक्षण घेऊ लागले व पुढे १९५८ साली मराठवाडा विद्यापीठाची स्थापना झाली.
- ५) यानंतर मुंबईला सिध्दार्थ महाविद्याचीही स्थापना झाली. आंबेडकरांच्या प्रेरणेने 'प्रबुध्द भारत' हे साप्ताहिक सुरु झाले. त्याचे संपादक दादासाहेब रुपवते हे होते.
- ६) याचदरम्यान गंगाधर पानतावणे यांनी 'अस्मितादर्श' हे नियतकालिक सुरु केले. त्यामुळेच प्राचार्य म.ना. वानखेडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली दलित साहित्याची वाटचाल सुरु झाली.

'जनता' 'मुकनायक' 'बहिष्कृत भारत' अशी साप्ताहिके सुरु करून आंबेडकरांनी पद्धतितांच्या शिक्षणाची द्वारे खुली करून दिली. 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' स्थापन करून त्या माध्यमातून अस्पृश्यांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार केला. आंबेडकरांनी शिक्षणाचा संबंध भारतीय स्वातंत्र्याशी जोडला होता. त्यासाठी प्राथमिक शिक्षण हे मोफत व सक्तीचे झाले पाहिजे असा ब्रिटिश सरकारकडे आग्रह धरला. शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करावयाचे असेल तर सर्व शिक्षणाची जबाबदारी सरकारने

स्वीकारावी व त्यावर सरकारी नियंत्रण ठेऊन दलितांना प्राधान्याने शिक्षण द्यावे असे त्यांचे ठाम मत होते. यावरून त्यांचे हे शिक्षण विषयक विचार किती दूरदर्शी पणाचे होते हे स्पष्ट होते.

पुढे भारत स्वातंत्र झाल्यावर आंबेडकरांनी राज्यघटनेमध्ये दलितांना शिक्षणात व नोकरीत राखीव जागा ठेवल्या. त्यामुळे दलित व बहुजन समाजातील अनेक गरीब मुले शिकून त्यांनी आंबेडकरांचे तत्वज्ञान खेडयापाडयात पोहचवले. याचबरोबर आर्थिक परिस्थिती मर्यादित असलेल्या मुलांना शिष्यवृत्ती देण्याचे धोरण त्यांनी सरकारकडे धरले, त्यामुळे हजारो दलित तरुण शिक्षण घेऊन विविध क्षेत्रात स्थिरावले.

आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार हे किती उदात्त व्यापक व चौफेर होते हे त्यांच्या तत्वज्ञानावरून दिसून येते. याबाबत आंबेडकर म्हणतात, “आपले लोक शिक्षणात मागासलेले असल्यामुळे शिक्षण हिच आपल्या लोकांची महत्वाची गरज आहे. शिक्षण हेच त्यांच्या प्रगतीचे प्रभावी साधन आहे.”^१ अशा प्रकारची जाणीव त्यांच्या मनात सदैव जागी होती. म्हणून आपल्या लोकांत शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी त्यांनी सर्व साधनांचा अवलंब केला.

ब्रिटिश सरकारच्या शिक्षणविषयक स्टार्ट विषयक समितीने आंबेडकरांच्या आग्रहानुसार औद्योगिक शिक्षणाची शिफारस केली. त्यात आंबेडकर म्हणतात, “स्पृश्य हिंदूंच्याच शाळांतून अस्पृश्यांचे शिक्षण अधिक सुलभ रीतीने होण्याची व्यवस्था करावी. अस्पृश्य विद्यार्थ्यांसाठी असणाऱ्या वसतिगृहांच्या व शिष्यवृत्तींच्या संख्येत वाढ करावी. गिरण्या आणि रेल्वेकारखाने यांत औद्योगिक शिक्षण घेण्यासाठी कामशिकाऊ विद्यार्थी घेण्याची आणि परदेशात यांत्रिक शिक्षण घेण्यासाठी अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देण्याची तरतूद करावी. ही सर्व व्यवस्था पाहण्यासाठी एका स्वतंत्र अधिकाऱ्याची नेमणूक करावी.”^२ आंबेडकरांनी सुचविल्याप्रमाणे स्टार्ट समितीने त्याची अंमलबजावणी केली. आजही आंबेडकरांचे विचार किती मुलगामी व क्रांतीकारी होते. त्याचे प्रत्यंतर येते. हजारो अस्पृश्य विद्यार्थी त्याचा लाभ घेत आहेत.

विद्यार्थ्यांनी प्राधान्याने शिक्षण पूर्ण करावे. राजकारणात भाग घेऊ नये. यासाठी आंबेडकरांनी ठाणे येथील आगाखान वसतिगृहात १९३० साली विद्यार्थ्यांना भाषण दिले. आपल्या भाषणात ते म्हणतात. “विद्यार्थ्यांनी स्वतःची लायकी वाढविण्याचे कार्य करित असतांना राजकारणात भाग घेऊ नये. स्वावलंबनाचा मार्ग चोखाळावा. आपल्या आयुष्यात आपण पुढे आल्याशिवाय राहणार नाही, असा निश्चय करून तुम्ही व्यवहारी जगात उतरलात तरच काही यश मिळेल.”^३ असा विद्यार्थ्यांना महत्वाचा उपदेश केला होता.

आंबेडकर हे विद्यापीठातील उच्चशिक्षणाबद्दल किती जागृत होते. विद्यापीठीय शिक्षणाचे महत्व त्यांनी लवकरच जाणले होते. या संदर्भात मुंबई येथील १९५२ रोजी एल्फिस्टन् महाविद्यालयाच्या स्नेहसंमेलना

प्रसंगी आंबेडकरांनी 'आधुनिक विद्यार्थ्यांचे प्रश्न' या विषयावर भाषण दिले, या भाषणात ते म्हणतात "विद्यार्थ्यांनी विद्यापीठातील शिक्षणाची पुनर्घटना करावी. आधुनिक जगातील गरजा पुरविणारे ते शिक्षण असले पाहिजे. विद्यापीठ हे ज्ञानाचे केंद्र असले पाहिजे. कारकूनी करण्याचे नव्हे. विद्यार्थ्यांनी लिनतेने व दीनपणे न वागता धैर्याने नि निर्भयतेने वागले पाहिजे. शालिनतेने वागल्यास कदाचित स्वर्ग मिळेल. परंतु या जगातील सुखाला व संपत्तीला तो पारखा होईल" ^४ असे प्रतिपादन त्यांनी केले.

आंबेडकरांनी १९५२ साली कोल्हापूरच्या राजाराम महाविद्यालयात विद्यार्थ्यांना ज्ञानाचे महत्व पटवून दिले. या प्रसंगी स्नेहसंमेलनाच्या कार्यक्रमात त्यांनी सांगितले की, "ज्ञान हाच मनूष्य जीवनाचा पाया आहे. विद्यार्थ्यांनी बौद्धिक शक्तीचे संवर्धन करण्यासाठी आणि आपल्या बुद्धिला चालना देण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न केले पाहिजेत. त्यांनी आपली विचारशक्ती वाढविली पाहिजे. मिळालेल्या ज्ञानाचा उपयोग केला पाहिजे" ^५ त्यांनी असे भाषण देऊन आंबेडकरांचे हे विचार आजच्या तरुण पिढीला किती उद्बोधक आहे याचे महत्व पटते.

आंबेडकरांना मुंबई विद्यापीठ हे प्रशासकांचे नव्हे तर, विद्याव्यासंगी माणसांचे महामंडळ व्हावे, असे वाटत होते. जिथे ज्ञानसंपादन आणि ज्ञानाचा प्रसार हे अग्रगण्य कार्य घडून यावे, अशीही त्यांची धारणा होती.

यासंदर्भात ते म्हणतात, " 'अध्यापन विद्यापीठ' हे अध्यापकांचे विद्यापीठ होते आणि अध्यापनाचे प्राधिकृत निर्देशन विद्यापीठाला अध्यापन विद्यापीठ बनवीत होते. त्याने स्पष्ट होते की, जिथे समानतेच्या अटींवर विद्यापीठे आणि महाविद्यालये भागीदार होतील." ^६

आंबेडकरांना शिक्षणाच्या बाबतीत समता हवी होती. त्या हेतूनेच त्यांनी विद्यापीठीय शिक्षणांवर लक्ष केंद्रीत करून आपले क्रांतीकारी विचार मांडले आहेत.

आंबेडकरांनी आपल्या समाजाला सर्व क्षेत्रात प्रतिनिधित्व मिळाले पाहिजे कारण त्यामुळेच उच्चशिक्षणचा भागीदार आपला समाज होईल, म्हणून त्यांनी विद्यापीठे, महाविद्यालये यांच्यातील शिक्षण व्यवस्थेवर त्यांनी आपले ओजस्वी विचार मांडले. विद्यापीठातील उच्च शिक्षण व्यवस्थेवर आपले मत व्यक्त करतांना ते म्हणतात, "संलग्न विद्यापीठ असंलग्न होऊ शकत नाही. कारण महाविद्यालयाचे संलग्नीकरण म्हणजे महाविद्यालयाचा सर्वनाश होय. अशा महाविद्यालयांमध्ये अध्यापन आणि संशोधन यांच्या व्यवस्थापनावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व पर्यवेक्षण करण्यासाठी विद्यापीठाकडे पर्याप्त शक्ती असल्या पाहिजेत. संलग्न महाविद्यालयांना जे अनुदान आहे, ते त्यांच्याकडून काढून घेण्यासाठी शिफारशीच्या शक्तीने विद्यापीठाला सुसज्ज करता येईल." ^७

आंबेडकरांचे हे परखड विचार मौलिक आहे. तसेच त्यांनी मुंबई विद्यापीठाच्या अधिसभेवर मागास आणि दलित वर्गाला प्रतिनिधित्व मिळावे ही काळाची गरज आहे, अशीही त्यांनी महत्वपूर्ण मागणी

केली होती.

आंबेडकरांनी सुशिक्षित वर्गाने आपली जबाबदारी ओळखून उपेक्षित वर्गाला शिक्षण देणे गरजेचे आहे. हे प्रतिपादन करतांना त्यांनी सामाजिक बांधिलकियेच्या हेतूने ज्ञान संपादन करणे व इतरांनाही देण्याचे गरजेचे आहे. या संदर्भात ते म्हणतात, ” शिक्षणाचे नियंत्रण सुशिक्षित वर्गाने केले पाहिजे. परंतु त्यांच्याकडे सामाजिक सद्गुणांचा अभाव आहे. हा वर्ग जनतेला सक्रीय शिक्षण देण्यास विरोध करतो. विद्यापीठाने उपेक्षित वर्गाच्या घराघरात शिक्षणाची गंगा घेऊन जावी. विद्यापीठाचे मुल्यांकन केवळ त्यांच्या ज्ञानसंपादनाने न होता, त्यांच्या सामाजिक बांधिलकिने झाले पाहिजे.”^८ अशी त्यांची दृढ इच्छा होती. आंबेडकरांचा प्रयत्न केवळ या वर्गाला शिक्षण मिळवून देण्याचा होता.

आंबेडकरांनी मागासलेल्या वर्गामध्ये विशेषतः अनुसूचित जातीमध्ये उच्चशिक्षणाचा प्रसार व प्रचार करण्याच्या हेतूने मुंबई येथे दि. ८ जुलै १९४५ साली ‘पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी’ ची स्थापना केली. मुंबईला सिध्दार्थ महाविद्यालय आणि औरंगाबादला मिलिंद महाविद्यालय व महाड जि.रायगड येथे महाविद्यालय स्थापन केले. भारतात विशेषतः किंबहुना महाराष्ट्रात ही महाविद्यालये आजही अग्रेसर ठरलेली आहेत.

आंबेडकरांनी आपल्या ‘पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी’चे ध्येय धोरण जाहिर करतांना म्हटले की, “आमच्या संस्थेचा हेतू केवळ शिक्षण देण्याचाच नाही, तर विद्यार्थ्यांना शिक्षण अशा पध्दतीने द्यायचे की, त्यामुळे आपल्या देशात बौद्धिक, सामाजिक व नैतिक लोकशाहीचा प्रचार करत येईल.”^९ आजही त्यांच्या संस्थेतून शिकलेले हजारो विद्यार्थी सामाजिक जाणिवेच्या भूमिकेतून काम करत आहेत. लोकशाही रूजविण्याचा प्रयत्न करत आहे, मात्र प्रस्थापित सत्ताधारी कारवाया त्यांच्या प्रयत्नात फुट पाडत आहे. दलित पुढारी नेते एकसंघ होऊ शकत नाही. त्यामुळे आंबेडकरांच्या शिक्षण संस्थेला आजही स्थिरता प्राप्त होऊ शकलेली नाही. आपल्या संस्थेचे उद्देश स्पष्ट करतांना त्यांनी प्राध्यापकांच्या आपल्या जबाबदारीची जाणिव करून देतांना म्हटले की, “आमची संस्था अयोग्य माणसांना प्राध्यापक म्हणून नेमणारी, उकिरड्याची जागा नाही. प्राध्यापकांकडे व्यक्तिमत्व असले पाहिजे. त्याने आपल्या अध्यापनविषयाची परिपूर्ण तयारी केली पाहिजे. आपली व्याख्याने साधी आणि मनोरंजक करून अचुकपणे संपूर्णतः चार किंवा पाच मुद्यांची चर्चा केली पाहिजे. ज्ञानामध्ये सखोलता प्राप्त करून घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांना अधिकाधिक वाचन करावयास प्रोत्साहन आणि प्रेरणा दिली पाहिजे.”^{१०} आंबेडकरांनी हा विचार मांडतांना विद्यार्थ्यांनी वाचनशक्ती वाढविली पाहिजे, हा विचारही प्रतिपादन केला.

आंबेडकरांना ज्ञान हीच शक्ती आणि प्रकाश वाटत होता. ज्ञान हे दुधारी तलवारीसारखे आहे. त्याचा वापर चांगल्या वाईट गोष्टीसाठी करता येतो. याबाबत ते म्हणतात, “ज्ञानाला चारित्र्याची जोड मिळाली

पाहिजे. त्याचा वापर चांगल्या कामासाठी व्हावा. शिक्षण हे मानवी सभ्यता आणि संस्कृतीचा खऱ्यार्थाने पाया करण्यासाठी ज्ञान आणि चारित्र्य यांचा मेळ साधला पाहिजे. सुशिक्षित वर्गाकडे चारित्र्य नसेल तर त्यांच्या आत्मभानासाठी त्याला दूर्बल व वंचित वर्गांना उपदेश करता येणार नाही^{११} आंबेडकरांना ज्ञान आणि चारित्र्य महत्त्वाचे वाटत होते. वंचित व दूर्बल लोकांसाठी त्यांनी आपला ज्ञानाचा वापर करावा. समाजसेवेसाठी चारित्र्य त्यांना महत्त्वाचे वाटत होते किंबहुना तो त्यांचा दृढनिश्चयच होता. आंबेडकरांना आपल्या संपूर्ण देशात बदल करावयाचा होता. त्यासाठी बुद्धिमत्ता, सामाजिक विवेक असायला हावा. आपल्याशैक्षणिक विचारातून त्यांना हिंदू समाजात परिवर्तन घडवायचे होते. त्यासाठी त्यांनी शैक्षणिक संस्थाही स्थापन केली. ती त्यांनी अगदी मनस्वी व प्रामाणिकपणे चालविली, जेणे करून दलित किंबहुना बहुजन समाजातील मुले सुशिक्षित व्हावी, अशी त्यांची तळमळ होती. आंबेडकरांचा हा विचार जातीभेद नष्ट व्हावा, त्यांच्यातील दरी कमी व्हावी यासाठी होता व त्यांचा तर्कनिष्ठ विचार अधिक होता. त्यामुळे त्यांचा हा विचार बुद्धिमान माणूसच समजून घेऊ शकतो. त्यांच्या चळवळीतून उभे राहिलेले अनुयायी यांनी ते कार्य सुरू ठेवले. मात्र पुढे अलिकडच्या पिढीकडून त्यांच्या विचारांचा पुरस्कार झालेला दिसत नाही.

आंबेडकरांचा शैक्षणिक विचार हा जातीभेद व चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेच्या संदर्भात निगडीत होता. हा विचार समाजमनावर बिंबविण्यासाठी त्यांनी आपले जीवन समर्पित केले होते. तळागाळातील लोकांना प्राधान्याने शिक्षण मिळाले पाहिजे. हा विचार स्पष्ट प्रतिपादन करताना ते म्हणतात, “शिक्षण हा समाजातील आर्थिक, राजकीय क्रांतीचा मुलाधार आहे. शिक्षण ही शोषण मुक्तीची पायवाट आहे. देशातील तमाम पद्धतिलत स्त्रिया यांच्या दैन्य व दारिद्र्याचा रामबाण उपाय म्हणजे शिक्षणच होय. हे शिक्षण जर मुलींना दिले तर समाजाची प्रगती झपाट्याने होईल.”^{१२} आंबेडकरांनी आपल्या हया विचारात मुलांबरोबरच मुलींनाही शिक्षण देण्याचे आवाहन केले होते.

आंबेडकरांना शिक्षणात समानता हवी होती, त्याचबरोबर त्या शिक्षणाचा फायदा समाजविकासासाठी व्हावा, अशी त्यांची धारण होती. ते म्हणतात, “शिक्षण हे सर्वांसाठी खुले व्हावे, शिक्षण हे विकासासाठीचे स्वातंत्र्य आहे. शिक्षण हाच राष्ट्रीय उन्नतीचा मूलमंत्र आहे, त्यासाठी मुला—मुलींना बालवयातच त्यांच्या मनावर बिंबवले पाहिजे. सामाजिक क्रांती व परिवर्तन हे शिक्षणावाचून होऊच शकत नाही. त्यामुळे शिक्षण हे सर्वांना प्राधान्याने मिळायला हवे.”^{१३} असा त्यांचा आग्रह होता.

आंबेडकरांना शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही, हे जर मिळाले तर माणसाला समाजाबद्दल जाणीव होते आणि ते जर मिळाले नाही तर तो माणूसकी विसरतो. पशुसारखा वागतो म्हणून आंबेडकर शिक्षणाच्या उपयुक्ततेबद्दल म्हणतात, “व्यक्तीला शिक्षण ही एक जाणीव देते. शिक्षणाशिवाय माणूस म्हणजे निव्वळ पशू आहे. उपासमारीने माणूस बलहीन होऊन अल्पायुषी होतो, तसेच शिक्षणाच्या अभावी तो

निर्बुध्द राहिल्यास जिवंतपणी दुसऱ्याचा गुलाम होतो.’^{१४} असा क्रांतिकारी विचार मांडतात. यावरून आंबेडकर हे एक थोर शिक्षणप्रेमी होते त्याबरोबरच ते शिक्षणतज्ज्ञही होते. शिक्षण हे शोषणमुक्ती देते म्हणून प्रत्येकाने शिक्षण घेणे ही काळाची गरज आहे, असेही त्यांनी वारंवार प्रतिपादन केलेले आहे. आंबेडकरांच्या या कार्याबद्दल नरहर कुरूंदकर म्हणतात, “बाबासाहेबांनी जो ज्ञानाचा अग्नी आपल्या जीवनात अखंड प्रज्वलीत ठेवला त्याचे दर्शन घेतल्यावर त्यांच्या पुतळ्याकडे सुध्दा ताठ मानेने स्वतःला ज्ञानाचे ठेकेदार समजणाऱ्या सवर्ण हिंदुना शक्य नाही. स्वतः आंबेडकरांना वाचकाचा अतिशय नाद होता. विद्यार्थी दशेत त्यांना संस्कृत विषय शिकता आला नाही, पुढे ते चिकाटीने संस्कृत शिक्षण शिकले. ग्रंथाशिवाय आपण जगूच शकणार नाही, असे त्यांना वाटे. मृत्यू प्रसंगी त्यांच्या ग्रंथालयात २५००० इतके दुर्मिळ ग्रंथ होते.’^{१५}

शिक्षण हेच माणसाला घडविते, असे त्यांचे ठाम मत होते. शिक्षण हे ज्ञान व पज्ञा यांचा सुरेख संगम आहे. जी व्यक्ती शिक्षणावर अधिक प्रेम करते, ती खऱ्या अर्थाने शिक्षण प्रेमी आहे. आपल्या देशात सर्वांना सामुदायिक शिक्षण दिले पाहिजे असा त्यांचा खास आग्रह होता. मात्र शिक्षणाचा धंदा किंवा बाजारीकरण झाले तर ते शिक्षण निकामी ठरते. थोडक्यात आंबेडकरांना जीवनदायी, शास्त्रीय, मानवतावादी, समाजहितवादी, शील व प्रज्ञा यांना सुवर्णमध्य साधणारे शिक्षण अभिप्रेत होते.

निष्कर्ष:

एकूणच आंबेडकरांचा शिक्षण विचार लक्षात घेतला तर आजही त्याची प्रचिती येते. आजच्या सरकारने व संस्थाचालकांनी शिक्षणाचा बाजार मांडलेला आहे. त्यामुळे आंबेडकरांच्या मतानुसार आजचे शिक्षण निकामी व निरूपयोगी झाले आहे. परिणामी देशात भयंकर बरोजगारी निर्माण झाली आहे. प्रचंड गुन्हेगारी माजली आहे. उच्च शिक्षणाचा दर्जा घसरला आहे. त्यामुळे आजच्या तरुणांना शिक्षणाबद्दल आस्था राहिलेली नाही. आज खऱ्यार्थाने व्यावसायिक शिक्षणाची गरज आहे.

आंबेडकरांनी स्वतः उच्चशिक्षित होऊन शिक्षणसंस्था स्थापन करून पद्धतितांना शिक्षणाची संधी प्राप्त करून दिली. ‘महाराष्ट्रातील सामाजिक व राजकीय परिवर्तन मुळ शैक्षणिक चळवळीत आहे, हे आंबेडकरांनी त्याचे महत्त्व पटवून दिले. त्याचबरोबर वंचित व दारिद्र्यात खितपत पडलेल्या दलित तरुणांसाठी वसतिगृहे स्थापन करून त्यांना शिक्षण घेण्यास बाध्य केले. हेच आंबेडकरांच्या शैक्षणिक चळवळीचे फार मोठे यश आहे, असे म्हणता येईल.

समारोप:

डॉ.आंबेडकरांच्या या शैक्षणिक कार्याचा गौरव करतांना विचारवंत प्रा.संधानशिव म्हणतात, “आंबेडकरांनी ज्याला देशीय मुलाधार आहे, असे शैक्षणिक तत्वज्ञान प्रतिपादन केले आणि अडाणी जनतेमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी शैक्षणिक संस्था स्थापन केली. त्यांचे तत्वज्ञान आणि कार्ये अजून

व्यापकतेने झालेले नाही. वस्तुस्थिती अशी आहे की, मानवी विचारांच्या आणि कार्यांच्या या क्षेत्रामध्ये त्यांनी सखोल चिंतन केले आहे. यासाठी त्यांनी समाजिक परिवर्तनासाठी शिक्षण या हत्याराचा वापर केला.’^{१६} त्याच बरोबर संधानशिव यांनी आंबेडकरांचे कार्य व्यापकतेने झाले नाही, अशी खंतही व्यक्त केली आहे.

आंबेडकरांच्या या ऐतिहासिक शैक्षणिक कार्याची नोंद घेतांना प्राचार्य बा.ह.कल्याणकर म्हणतात, “आंबेडकर यांच्या अस्पृश्यता निर्मूलनाच्या आणि त्या प्रित्यर्थ जाती निर्मूलनाच्या संदर्भात त्यांच्या शैक्षणिक विचारांचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न इथे केला आहे. गेल्या हजारो वर्षात जे घडू शकलं नाही, इतकं महान युगांतर आंबेडकर चळवळीने आज केले आहे.’^{१७} अशा प्रकारे आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारांचा हा विजयच आहे, असे म्हणता येईल.

संदर्भटीपा:

- पृ. १४३, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, धनजय कीर (स.आ.२०११, पॉप्यूलर प्रकाशन, मुंबई)
- पृ. १५५, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, धनजय कीर (स.आ.२०११, पॉप्यूलर प्रकाशन, मुंबई)
- पृ. २६४, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, धनजय कीर (स.आ.२०११, पॉप्यूलर प्रकाशन, मुंबई)
- पृ. ४९३, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, धनजय कीर (स.आ.२०११, पॉप्यूलर प्रकाशन, मुंबई)
- पृ. ४९४, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, धनजय कीर (स.आ.२०११, पॉप्यूलर प्रकाशन, मुंबई)
- पृ. ४१७, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, गौरवग्रंथ (स.आ.२००६, म.रा.साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई)
- पृ.४१७/४१८, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, गौरवग्रंथ (स.आ.२००६, म.रा.साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई)
- पृ. ४१७, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, गौरवग्रंथ (स.आ.२००६, म.रा.साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई)
- पृ. ४१७, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर — गौरवग्रंथ (तृ.आ.२००६, म.रा.साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई)
- पृ. ४१८, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, गौरवग्रंथ (स.आ.२००६, म.रा. साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई)
- पृ. ४१८, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, गौरवग्रंथ (स.आ.२००६, म.रा.साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई)
- पृ. ४२१, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, गौरवग्रंथ (स.आ.२००६, म.रा.साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई)
- पृ. ४२३, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, गौरवग्रंथ (स.आ.२००६, म.रा.साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई)
- पृ. ९६, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, गौरवग्रंथ (स.आ.२००६, म.रा.साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई)
- पृ. ४१२, मराठी वाङ्मयाची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी (१९९७, संदर्भ, पूणे)
- पृ. ४१२, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, गौरवग्रंथ (स.आ.२००६, म.रा.साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई)

➤ पृ. ४१९, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, गौरवग्रंथ (स.आ.२००६, म.रा.साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई)

संदर्भग्रंथ:

- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर — गौरवग्रंथ म.रा.साहित्य व संस्कृती मंडळ, म.रा. मुंबई (तृ.आ.२००६)
- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर — धनंजय कीर, (स.आ.२०११) पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
- धार आणि काठ — नरहर कुरुंदकर
- आंबेडकरी विचारधारा — विजय गायकवाड (१९९७, वैभव प्रकाशन)
- ज्ञानयोगी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर — वि.र.काळे (२००४ वसंत बुक स्टॉल, मुंबई)
- 'जनता' पत्रातील लेखक— अरूण कांबळे (१९९२, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई)
- दलितांचे शिक्षण — प्रदीप गायकवाड (२००४, क्षितिज प्रकाशन, नागपूर)
- 'जनता' खास अंक — भास्कर कद्रेकर (१९३३, गायकवाड प्रकाशन, नागपूर)

Cite This Article:

* प्रा. डॉ. संजय चिताळकर, (2022) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे उच्च शिक्षण विषयक विचार, *Electronic International Interdisciplinary Research Journal*, Volume No. XI (Special Issue-II), 76-84.